

Балягузова Ольга Юрійвна (1975 р.н.). Закінчила історичний факультет Миколаївського державного педагогічного інституту в 1996 р. Аспірантка кафедри історії України Миколаївського державного університету. Тема кандидатської дисертації: “Розкол в українському православ’ї у 1921-1930 рр. (на матеріалах Півдня України)”.

Історія УАПЦ на Миколаївщині (20-ті рр. ХХ ст.)

У статті на основі широкої джерельної бази зроблена спроба розкрити історичний шлях Української автокефальної православної церкви на території сучасної Миколаївщини. Висвітлюється діяльність духовенства УАПЦ, взаємовідносини з іншими православними течіями, позиція Російської Православної церкви на українізацію парафій, розкол в автокефальній церкві. Автор намагається уникнути сталих поглядів про причини незначної популярності цієї конфесії в регіоні, які зводилися до зрусифікованості населення.

In this article the author makes an attempt to disclose a historical way of Ukrainian autocephalous orthodox church in Mykolaiv region on a wide sources' base. The activity of UAOC clergy, relations with other orthodox trends, the position of Russian Orthodox Church in Ukrainization, a split in autocephalous church is highlighted. The author tries to avoid the established view on the reasons of insignificant popularity of this faith in the region which reduced to the russification of population.

Зміни у духовному та політичному житті українського суспільства 90-х рр. ХХ ст. привели до значного поживлення історичних студій з життя та діяльності Української автокефальної православної церкви 20-х років ХХ ст. За виразом відомого українського дослідника УАПЦ О.Ігнатуші, “1989 рік є переломним для української історіографії УАПЦ”, бо в результаті горбачовської політики перебудови ослабили лещата адміністративно-командної системи, активізувався національний рух в Україні, було знято бар’єри для обміну інформацією із зовнішнім світом, що відкрило шлях в Україну новітнім зарубіжним публікаціям, а це стимулювало проведення вітчизняних досліджень [1]. У результаті

з’явилися роботи О.Ігнатуші, В.Пашенка, Л.Пилявця [2] та багатьох інших дослідників церковної історії міжвоєнного періоду. Але їх роботи, у своїй більшості, присвячені загальноукраїнському аспектові життя УАПЦ, а деякі регіональні роботи охоплюють райони найбільшої популярності автокефалії: Поділля, Київщину тощо, причому дослідники свідомо обходили питання життя УАПЦ у південному регіоні, і зокрема на Миколаївщині.

Автор ставить своїм завданням розкрити історичний шлях УАПЦ на терені сучасної Миколаївщини (Миколаївська та більша частина Першотравенської округи) і з’ясувати причини її незначної популярності в даному регіоні.

Встановлення радянської влади та проголошення нею декрету “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” (1918 р.) відкрило можливості прибічникам автокефалії православної церкви в Україні стати на шлях розбудови свого власного церковного інституту. Весна і літо 1921 р. стали періодом активних пошуків шляхів до утворення власного єпископату, формування взаємин із державною владою.

14 жовтня 1921 р. відкрився Всеукраїнський православний собор, який підтвердив постанову Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР) від 5 травня 1920 р. про автокефалію Української православної церкви. На соборі були присутні близько 500 представників духовенства й мирян, запрошені всі православні єпископи на чолі з екзархом Михаїлом (Єрмаковим). Останній не лише відмовився від запрошення, а й заявив, що всіх священнослужителів, які підуть на собор, позбавлятиме сану [3].

Визначну роль у його діяльності відіграв протоієрей В.Липківський. Йому належить обґрунтування канонічності собору за умов відсутності на ньому єпископів, участь у дискусії з питань висвяти власного єпископату. 21 жовтня 1921 р. В.Липківський таємним голосуванням майже одногосно був обраний на посаду єпископа-митрополита.

Після собору 1921 р. відбувається активний процес створення церковних структур, передусім на території сучасних Вінницької, Дніпропетровської, Київської, Кіровоградської, Полтавської, Сумської, Черкаської, Чернігівської, Харківської, Хмельницької областей.

На Миколаївщині перші автокефальні громади з'явилися ще в кінці 1920 р. (20 грудня 1920 р. громада с. Скалевого Новоархангельської волості на Першотравенщині вирішила українізувати церкву і проводити служби українською мовою) [4]. Треба сказати, що українська парафія користувалася певною популярністю. 10 квітня 1921 р. голова парафіяльної церковної ради священник К.Залевський писав до ВПЦР: “Доношу Раді, що справа українізації в Скалівській парафії і околицях... проходить славно. На свято Тараса Шевченка мене запрошували з багатьох міст служити українською мовою. Рух провадиться жваво, потрібно священників. В кінці лютого Одеська консисторія призначила до Скалевого “достопочтеннейшого о. настоятеля”, який дуже дивувався, що існує ВПЦР і що я призначений нею, взявся було агітувати проти

українізації, але на велике диво йому привелось, запробувавши бабських кацюбів, утікати. Парафіяльна рада просить сповістити її, як стоїть справа з єпископатом, які є постанови з ради і які видано книжки...” [5].

В 1921 р. справа рушила вперед – українізуються церкви в с. Маркова на Першотравенщині та Свято-Григорівській (Адміралтейській) собор Миколаєва, громада якого на своєму засіданні 4 лютого 1921 р. постановила українізувати церкву і сповіщала ВПЦР, що при соборі заснована екстериторіальна українська парафія і “Служба Божа” провадиться українською мовою [6]. Треба відмітити, що парафіяни та священнослужителі на той момент не відокремлювали себе від загальної Російської Православної церкви. Останній факт значно впливав на ставлення віруючих до автокефалії. Уповноважений Миколаївської православної парафії Н.Малеча писав у своїй доповіді до ВПЦР від 21 квітня 1921 р.: “Серед місцевого українського населення та селян це [заснування українізованої парафії. – О.Б.] викликало надзвичайне зацікавлення. Церква завше повна, даються щедри жертви й т.п. Свідомі українці з сіл надсилають своїх уповноважених для ознайомлення з українським церковним рухом, з метою заснування у себе парафій...”

Для ознайомлення з українським церковним рухом широкого громадянства Миколаївською парафією було влаштовано доклад. На бесіді було багато росіян-батюшок, що в один голос репетували: “Це унія, чом ви не поминаєте патріарха Тихона; ви порушуєте канони церкви; де ж таке видано, щоб духовництво по тричі женилося, ходило у цивільному вбранні” і т.д. і т.ін.

Справа у нас пішла б краще, якби не був у приході відсутній добрий дяк, диригент і диякон... З матеріального боку справа непогана...” [7].

Російське духовенство всіляко почало перешкоджати українізації церкви, яскравим прикладом чого є лист від благочинного протоієрея П.Салагора від 1/14 квітня 1921 р. до диякона Різдово-Богородичного Собору Миколаєва о. Окунакову: “За указом Херсонської єпархіальної ради від 18/31 березня ц.р. за № 1489 забороняється Вам брати участь у здійсненні богослужінь в українській церкві м. Миколаєва” [8]. Але для української парафії такі накази не діяли. Перелом відбувся пізніше.

Рада української православної парафії Миколаєва 21 березня 1922 р. повідомляла ВПЦР, що

12 березня “у всіх церквах м. Миколаєва з наказу місцевого благочинного була оголошена відозва “Собору єпископів України на чолі з єпископом Михайлом” про негативне ставлення російського духовництва до сучасного релігійного руху в Україні взагалі і до Миколаївської парафії, зокрема, що викликало велике заворушення серед місцевого населення, позаяк всі парафіяни Російських парафій почали лічити нас єретиками... (чого до цього не було. – О.Б.).

Такі події викликали кризу серед нашого причту. По-перше, отець дякон А.Шульгін і дяк Д.Костров відмовились служити...; по-друге, настоятель прот. А.Мшенецький, кандидат на єпископа в нашу парафію, спочатку хитався, а зараз рішуче відмовляється працювати...” [9]. Даний факт підтверджує тезу про те, що й на Миколаївщині було досить віруючих та священнослужителів, що бажали українізувати церкву, але не відриваючи її від офіційної РПЦ, на відміну від твердження про максимальну зросійщеність даного регіону, що було, начебто, основною причиною малої кількості приходів УАПЦ.

Після Київського собору 1921 р. УАПЦ набула юридичного статусу як окрема, самостійна церковна одиниця і в середині 1922 р. Миколаївська парафія була офіційно зареєстрована. Причт її почав активно роз’їжджати по Миколаївській губернії та пропагувати по селах ідею автокефалії.

Але їх місіонерська діяльність не досягла успіху. Типовою була ситуація, що склалася у с. Новопетрівці Гур’ївської волості Миколаївського повіту. 1 серпня 1922 р. тут була створена автокефальна община, яка налічувала близько 300 членів [10]. 15 вересня на їх прохання прибули із Миколаєва члени причту з північними української ради. Та хоча місцева влада в особі голови сільради М.Занохи й пішла їм назустріч, відібравши ключі у місцевої громади і дозволивши автокефалам здійснити службу, все ж 16 вересня парафіяни вигнали їх з села [11].

Незважаючи на це, 3 листопада 1922 р. до села знову прибули з Миколаєва представники автокефалії “під головуванням місцевого громадянина Миколи Строкулі і цілу добу... мали місце чвари й усіяні лайки та суперечки” [12]. Але місцеве населення винесло резолюцію, що “не бажаючи мати у своєму селі смуту і всякого безладу в парафії, просимо наказати Миколаївській українській раді про невїзд до села Ново-

петрівки й голові їх ради місцевому громадянину Миколі Строкулі не створювати смуту в народі” [13].

Така доля спіткала значну кількість сільських парафій, члени яких, у значній мірі вірні старим традиціям, не бажали слухати “службу Божу” українською мовою від схизматиків.

Незважаючи на таку протидію з боку діяльності віруючих Миколаївщини, в 1923 р. на цій території було утворено 6 парафій УАПЦ на Миколаївщині та 4 – на Першотравенщині [14]. В певній мірі цьому сприяло призначення до Миколаєва свого єпископа. Ним став Пилип (Бучило) (1892 – бл. 1930-х рр.) [15].

Після рукопокладення владика Пилип прибуває до Миколаєва, згуртовує навколо себе однодумців, перетворивши Адміралтейський собор у Кафедральний Миколаївської та Херсонської єпархії УАПЦ. Єпископ активно починає пропагувати українізацію церкви, відправляти свій причт у різні куточки Миколаївщини. В результаті УАПЦ потрапила під пильне око місцевого ДПУ, яке характеризувало її як “контрреволюційну групу, що орієнтується на політику церкви з певними петлюрівськими тенденціями” [16].

Така ж активізація УАПЦ спостерігалася і в інших регіонах України. У складі міських парафій знаходились ремісники, дрібні торговці, представники інтелігенції, робітники. Більшість віруючих привело в автокефалію бажання “слухати службу Божу та молитися рідною мовою”. Віруючим імпонувало й те, що УАПЦ, як зазначало її керівництво, діє у згоді з органами влади. На зустрічі з головою Раднаркому УРСР В.Я.Чубарем 2 вересня 1923 р. керівництво УАПЦ заявило про підтримку радянської влади [17].

Через деякий час, незважаючи на лояльне ставлення керівництва УАПЦ до радянської влади та схвалення ним Декрету про відокремлення церкви від держави, починаються її переслідування. Затримується реєстрація статуту УАПЦ, внаслідок цього виникають суперечності між єпархіями і ВПЦР.

Серед прихильників української автокефальної церкви не було повної єдності. Протириччя існувало між братством “Церква Жива”, яке виникло на терені національно-культурного піднесення в Україні, та прихильниками митрополита В.Липківського.

Братство “Церква Жива” (засновано у Києві 3 лютого 1920 р.) планувало займатися питання-

ми освіти, культурною та видавничою діяльністю тощо. У жовтні 1921 р. воно влилося до складу УАПЦ. Фундаторів братства непокоїли боротьба між В.Липківським та головою ВПЦР М.Морозом за керівництво церквою, моральний стан частини архієреїв, священників. Митрополит В.Липківський, навпаки, вважав, що причиною розбрату стало необрання членів братства, яке незабаром стало називатися “Діяльно-Христова церква” (ДХЦ), до ВПЦР [18]. Ці неприховані конфлікти і використало ДПУ для розколу УАПЦ як в центрі, так і на місцях (детальніше про участь КП(б)У та ДПУ у розколі УАПЦ див.: Балягузова О.Ю. Діяльність КП(б)У по розколу УАПЦ на матеріалах Миколаївщини // ІV Миколаївська обласна краєзнавча конференція “Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження”. – Миколаїв: Атол, 2002. – С. 90-92).

Восени 1923 р. розкол стався і в Миколаївській громаді УАПЦ. До ДХЦ пристав протоієрей собору Микола Гурич, в результаті чого парафія розкололася на дві групи – “бутилівців” (прихильників еп. Пилипа Бучила, який твердо стояв на позиціях УАПЦ) та “гуричівців” (прихильників прот. Миколи Гурича, що підтримував ДХЦ). Останні звинувачували “бучилівців” у тому, що “вони менше усього займаються “питаннями віри християнської” й схильні до “зміцнення себе у вірі національно-петлюрівській” [19].

На початку жовтня протистояння настільки загострилося, що в неділю “амвон автокефальної церкви перетворився в трибуну, на якій виступили Бучило і Гурич й обидва достатньо “почистили” один одного... Змагання в лихослів’ї між групами та їх вожаками дійшло до того, що можна з дня на день чекати “церковного перевороту” і... втручання судової влади” [20].

Після таких суперечок М.Гурич надсилає до редакції “Красного Николаева” листа, ймовірно, не без допомоги ДПУ: “Рахую своїм обов’язком довести до відома широких кіл віруючого громадянства, що я з авантюристом і церковним шарлатаном єпископом Бучилом та його одностудцями нічого спільного не маю, а стою на ґрунті Українського Православного Братства, яке має своєю метою боротьбу з свавіллям, панством та церковним самодержавством, а також знищення як контрреволюції, так і політики в сферах церковного життя” [21].

Лист яскраво підтверджує глибину розколу автокефальної громади. З цього приводу еп. Бу-

чило з жалем писав до газети “Красный Николаев” у своєму відкритому листі, що Гурича було прийнято до УАПЦ, “повіривши тим, хто його прислав, і не наша вина, що Гурич став зрадником нашої церкви” [22]. В свою чергу самі парафіяни так характеризували Гурича: “За час відсутності єпископа утворено ним від імені єпископа і ради поза їх згодою, зібравши обманним чином підписи у причту, яесь братство, на зразок Братства “Церква Жива”, з метою охорони церкви від єпископату?! Гурич же прийшов до нашої церкви якось випадково, як вовк в овечій шкурі, невідомо хто і звідкіля, і йому вірять не менш як єпископу Бучилу, а може, й більш... Сам Гурич являє з себе пройдисвіта, авантюриста і продажний елемент, для нього нічого нема святого, він релігійний цинік і т.ін...” [23].

Розуміючи, що після таких обвинувачень та постійних бійок в церкві перебувати в Миколаєві Бучило не зможе, то в кінці жовтня 1923 р. він від’їжджає до Києва, де робить детальну доповідь ВПЦР про події в Миколаєві і відмовляється повернутися назад. Пізніше П.Бучило робить спробу пройти до Київської церковної ради, але, провалившись, вирішує покинути служіння церкви й у 1924 р. знімає з себе сан і повертається до кооперативної діяльності [24].

Незважаючи на те, що громада Гурича отримує від Окрадмінвідділу дозвіл на оренду храму, поступово парафіяни почали відходити від УАПЦ. Відсутність парафіян і, як результат, поганий матеріальний стан духовенства змусили протоієрея М.Гурича в листопаді 1924 р. зректись сану і зайнятися цивільною діяльністю [25], а Адміралтейський собор був переданий об’єднанській громаді (через деякий час ним знову заволоділи автокефалісти, але проводили службу потижднево з об’єднанцями до 29 червня 1927 р., коли собор було їм повернуто у повне користування).

Подібні процеси проходили і в Новоодеській парафії. Про це свідчить лист від 16 лютого 1926 р. священника Анатолія Ставровича, в якому говорилося, що його вже кілька разів викликали до Миколаївського ДПУ, де настійливо пропонували взятись за устрій об’єднанської церкви, тоді “всі тихонівські храми будуть вашими, ...а Ви в провінції одержите полегшення” [26].

Про активну участь ДПУ у так званому “Скандалі в Українській церкві” свідчить секретний звіт ДПУ Микокрпарткому за 3-й квартал 1924 р.: “Автокефалія на території Миколаївсь-

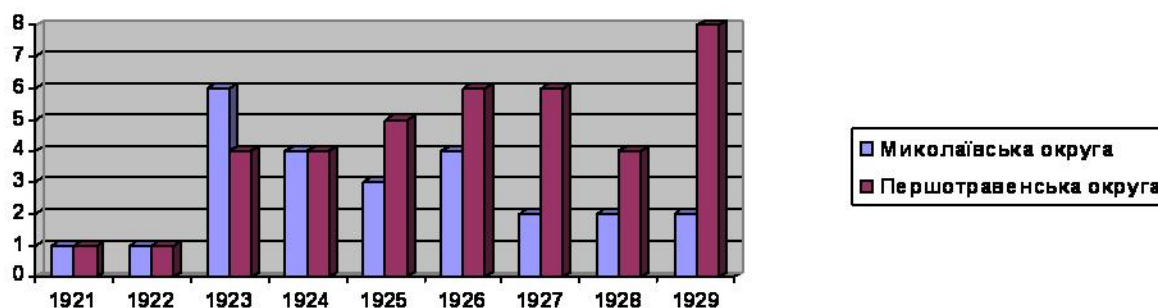
кого округу не мала великого поширення, у місті існувала лише одна церква, в якій утвердилися спочатку “бучилівці” (контрреволюційна група), що орієнтується на політику церкви з певними петлюрівськими тенденціями, спираючись на 5-6 церков в окрузі. На противагу останнім була розгорнута робота “братств” (течія прогресивна) – центром цієї течії була Новоодеська громада, звідкіля і стало поширюватися братство. В результаті безперервної протягом двох років боротьби братству вдалося витиснути бучилівщину з зайнятих позицій і затвердитися в окружному центрі, захопивши Миколаївський Собор [Адміралтейський. – О.Б.], після чого стали повільно розкладатися, тому що матеріально церкви ледве животіли. У серпні і вересні одна автокефальна церква за іншою, не маючи за собою достатнього числа парафіян, що могли б її утримувати, розпадаються і переходять до православної обновленської групи. Така ж доля спіткала і Миколаївський Автокефальний собор, що після розпаду громади був переданий обновленням. Таким чином, потрібно констатувати, що на території Миколаївської округи автокефалія зазнала краху, залишилася єдина громада в Новопет-

рівці бучилівського напрямку, з ліквідацією якої автокефалії не буде місця на території Миколаївської округи” [27].

Вже в 1926 р. Миколаївське ДПУ, доповідаючи про результати своєї роботи, вказувало: “Українська автокефальна (липківська) церковна течія поширення в окрузі не має і тенденції, що місцями спостерігаються до українзації церкви, можна буде порівняно легко направити по руслу ДХЦ” [28]. На той час, за офіційними даними адмінорганів, в Миколаївській округі нараховувалося лише дві парафії УАПЦ: одна липківського напрямку і одна – ДХЦ [29].

На початку 1929 р. Адміралтейський собор було остаточно закрито й передано історико-археологічному музею [30], що поставило крапку на історії УАПЦ в Миколаєві. Залишилася одна громада в м. Нова Одеса [31] та 8 громад на Першотравенщині [32].

Загалом кількість общин УАПЦ по Миколаївській та Першотравенській округам протягом 1920-х років колівалася наступним чином (треба враховувати територіальні зміни 20-х років, що значно впливало на статистичні показники та недосконалість системи обліку):

Кількість громад УАПЦ на Миколаївщині у 1921-1930 рр. [33]

У 1929 р. почалися арешти у справі “Спілки визволення України” (СВУ), за якою проходили і деякі діячі УАПЦ. У січні 1930 р., на вимогу органів ДПУ, скликається третій Всеукраїнський православний церковний собор, який приймає рішення про саморозпуск УАПЦ. У лютому 1930 р. ВПЦР повідомляє про припинення своєї діяльності. Почалися масові закриття парафій УАПЦ з ярликами “контрреволюційних націоналістичних релігійних об’єднань”. Наприкінці 1930 р. в Миколаївській округі вже не було жодної церкви УАПЦ і декілька залишалось на Першотравенщині. Це було пов’язано не тільки із

ліквідацією УАПЦ, а й масовим закриттям церков впродовж кампанії кінця 1929-1930 рр. та арештами священнослужителів.

Більшість дослідників вважає, що слабкій популярності УАПЦ на Півдні України сприяла значна зросійщеність населення, і визнає це за основний чинник. Але автор впевнена – неабияке значення мав той факт, що до лав УАПЦ поспішно висвячувалися як єпископи, так і рядове духовенство з числа невідготовлених осіб, що негативно впливало на діяльність УАПЦ, відштовхувало від неї чималу кількість віруючих. Митрополит В.Липківський із сумом писав, що

до церкви під час найбільшої церковної завірюхи залітало немало легкого, просто авантюристичного пороху [34], а новий єпископат УАПЦ був "найтяжчою болячкою на тілі своєї церкви" [35].

Не краще від єпископів було і духовенство УАПЦ. У його ряди пішло багато таких, що нічого спільного не мали з церквою, а УАПЦ через недостачу священиків "мусила приймати всіх, хто тільки виявляв бажання". Було багато таких, що пішли в УАПЦ "просто за шматком хліба чи з інших земних міркувань", а їх поверхова підготовка до церковного служіння "тяжко відбивалась на їх церковній праці". Свідомих та ідейних працівників між духовенством УАПЦ "було дуже мало", зате багато було "нальотчиків", матеріалістів і шкурників, які рідко де затримувалися довше на якійсь парафії і "типили далі". Коли ж "припекло сонце комунізму", а духовенство стало жертвою всяких обме-

жень і переслідування, такі духовники стали відпадати від УАПЦ й писали в часописах "заяви про зречення сану, часто надто ганебні й безсоромні, самі себе звали шахраями, що ніколи не вірили в Бога, а лише пішли за шматком хліба". Одним словом, "нижче духовенство було тяжкою болячкою на тілі УАПЦ" [36].

Такими, на жаль, були єпископ і духовенство Миколаївщини, які не тільки не підтримали популярність УАПЦ на Півдні, а, навпаки, сприяли розколу і фактичному зникненню автокефалії в цьому регіоні.

Іншою причиною була вірність багатьох парафіян усталеним традиціям, бо хоча вони і в деякій мірі бажали оновлення церковного життя та українізації служби, але твердження російського єпископату та духовенства про "неканонічність" УАПЦ мали негативний вплив на становлення автокефалії на Миколаївщині.

Література

1. Ігнатуша О.М. Українська автокефальна православна церква (1917-1930 рр.). – Автореф. дис. ... к.ін.: 07.00.02. – Історія України. – Запоріжжя, 1993. – С. 9.
2. Ігнатуша О.М. Українська автокефальна православна церква (1917-1930 рр.). – Автореф. дис. ... к.ін.: 07.00.02. – Історія України. – Запоріжжя, 1993; Його ж. До історії Української православної церкви (1921-1930) // Питання історії СРСР. Республік міжвідомчий наук. збірник. – Харків: Основа, 1991. – Вип. 36. – С. 47-54; Пащенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки ХХ ст. – К., 1993; Його ж. Українська автокефальна православна церква. – Київ, Полтава, 1992; Пиливець Л. Автокефалія православної церкви на Україні // Людина і світ. – 1990. – № 5. – С. 19-24 та ін.
3. Релігієзнавство / За ред. М.М.Заковича. – К.: Вища шк., 2000. – 350 с.
4. Центральний держархів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ), ф. 3984, оп. 1, спр. 264, арк. 2.
5. *Ibid.*, арк. 5.
6. *Ibid.*, спр. 257, арк. 10-10-зв.
7. *Ibid.*, арк. 14-15.
8. *Ibid.*, арк. 19.
9. *Ibid.*, арк. 29-29-зв.
10. Держархів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. Р-156, оп. 1, спр. 281, арк. 10.
11. *Ibid.*, спр. 268, арк. 25.
12. *Ibidem.*
13. *Ibid.*, арк. 26.
14. ЦДАВОВУ, ф. 3984, оп. 1, с. 274, арк. 1-зв.
15. Народився Пилип Степанович Бучило у 1892 р. на Холмщині. Скінчив Холмську духовну семінарію та місіонерський відділ Казанської духовної академії. Згодом навчався на юридичному факультеті Казанського університету, а потім у Московському археологічному інституті. Після бурхливих подій 1917 р. мешкав у Києві, де займався лекторською діяльністю у вищих школах, займав відповідальні посади у кооперативних органах. У 1922 р. працював головою кооперативного союзу, будучи при цьому активним учасником автокефалізації православної церкви. Був членом ВПЦР, 9/22 жовтня 1922 р. собором єпископів на чолі з митрополитом Василем Липківським його було рукопокладено на єпископа Миколаївського й усієї Херсонщини. В 1924 р. під тиском радянської влади (в результаті скандалу у Миколаєві) повністю відійшов від УАПЦ. Продовжив займатися кооперативною діяльністю. В 1930-х роках був заарештований та відправлений на Північ, де й загинув. (ДАМО, ф.Р-156, оп.1, спр.109, арк.44, Мартирологія

українських церков: У 4 т. – Торонто; Балтимор: Укр. вид-во "Смолоскит" ім. В.Симоненка, 1987. – Т. 1: Українська православна церква: Документи, матеріали, християнський самвидав України. – С. 948).

16. ДАМО, ф.П-1, оп.1, спр.48, арк.36.
17. Релігієзнавство. – С.69.
18. Пащенко В.О. Політика радянської держави щодо православної церкви в Україні. 20-30-ті роки ХХ століття // Автореф. ... д.ін.: 07.00.02 (Вітчизняна історія). – К., 1993. – С. 43-44.
19. Скандал в Українській церкві // Красный Николаев. – 1923. – 10 октября – С. 2.
20. *Ibidem.*
21. *Ibidem.*
22. *Ibidem.* – 14 октября. – С. 2.
23. ЦДАВОВУ, ф. 3984, оп. 1, спр.257, арк. 52-зв, 112.
24. Новая серия церковной фильмы // Красный Николаев. – 1923. – 21 ноября. – С. 4; За церковными кулисами // *Ibidem.* – 1924. – 21 ноября. – С. 4.
25. Надалі Микола Гурич не тільки відійшов від церкви, а й почав брати активну участь в антирелігійній роботі, друкуючи в місцевій газеті масу публікацій, заклинаючи до боротьби з релігією.
26. ЦДАВОВУ, ф. 3984, оп. 3, спр. 261, арк. 71-зв.
27. ДАМО, ф.П-1, оп. 1, спр. 48, арк. 36.
28. *Ibid.*, спр. 206, арк. 74.
29. *Ibidem.*
30. ДАМО, ф. Р-118, оп. 1, спр. 299, арк. 47.
31. *Ibid.*, ф. П-1, оп. 1, спр. 512, арк. 17.
32. ЦДАВОВУ, ф. 5, оп. 3, спр. 1647, арк. 82.
33. Цифрові дані дано за наступними джерелами: ЦДАВОВУ ф. 5, оп. 2: спр. 948, арк. 15; спр. 1041, арк. 12; спр. 1048, арк. 4-9 (підраховано автором за списком парафій); спр. 2106, арк. 154; оп. 3: спр. 170, арк. 9; спр. 1064, арк. 4-9 (підраховано автором за списком парафій); спр. 1647, арк. 69, 82; ф. 3984, оп. 1, спр. 274, арк. 1-зв, 3; оп. 3, спр. 568, арк. 4.
34. Шнира В.В. Утворення УАПЦ в 1921 р. Взаємні стосунки УАПЦ і радянської влади у 1921-1926 рр. // Національний університет "Києво-Могилянська академія", Миколаївська філія. Наукові праці. Випуск 2: Історичні науки. – Миколаїв, МФ НаУКМА, 2002. – С. 111.
35. Василь Липківський, митр. Відродження церкви в Україні. 1917-1930. – Торонто: Укр. вид-во "Добра книжка", 1959. – С. 147.
36. О. д-р Соловій М. Доля УАПЦ Василя Липківського (на основі історичного твору В.Липківського). – Торонто: Укр. вид-во "Добра книжка", 1959. – С. 242.

Надійшла до редколегії 25.04.2003 р.